

Gabriela RADU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Dhuoda ca „mamă de frontieră”:
despre margini și marginalitate**

Abstract: (Dhuoda as a 'Frontier Mother': On Margins and Marginality) The article aims to analyze Dhuoda's *Liber manualis* from a dual perspective: as a pedagogical document and as a manifestation of a multifaceted crisis—political, familial, and one of authority. Written in the first half of the ninth century, amid the fragmentation of the Carolingian Empire, Dhuoda's text gives voice to a marginal, feminine perspective that is nevertheless acutely aware of its formative role in a world marked by violence and instability. The concept of the “frontier mother” reflects both the author's geographical position in Septimania—a border region of the empire—and her existential and symbolic condition: that of a mother separated from her son, deprived of direct political authority, who seeks to exert influence through writing. In an era in which moral education and family loyalty became valuable resources within aristocratic power struggles, Dhuoda formulates an alternative model of authority, grounded in religion, memory, prayer, and discipline. This study explores this pedagogy of marginality as a form of symbolic resistance and proposes an interdisciplinary reading of the *Liber manualis*.

Keywords: *crisis, marginality, authority, memory, resistance*

Rezumat: Articolul își propune să analizeze cartea Dhuodei, *Liber manualis*, dintr-o perspectivă dublă: ca document pedagogic și ca manifest al unei crize multiple – politice, familiale și de autoritate. Scris în prima jumătate a secolului al IX-lea, în contextul fragmentării Imperiului Carolingian, textul Dhuodei este expresia unei voci marginale, feminine, dar profund conștientă de rolul său formativ într-o lume marcată de violență și instabilitate. Conceptul de „mamă de frontieră” surprinde atât poziționarea geografică a autoarei, în Septimania – o zonă de graniță a imperiului –, cât și condiția ei existențială și simbolică: aceea a unei mame despărțite de fiul său, fără autoritate politică directă, care caută să-și proiecteze influența prin intermediul scrisului. Într-un context în care educația morală și loialitatea familială devin resurse prețioase în competițiile aristocratice, Dhuoda elaborează un model diferit de autoritate, întemeiat pe religie, memorie, rugăciune și disciplină.

Cuvinte-cheie: *criză, marginalitate, autoritate, memorie, rezistență*.

1. Introducere

Dhuoda, nobilă a secolului al IX-lea și autoarea *Liber manualis*, rămâne una dintre puținele voci feminine care s-au păstrat din literatura carolingiană¹. Apariția ei este neobișnuită într-un mediu intelectual dominat aproape exclusiv de bărbați,

¹ Dhuoda este, după cunoștințele actuale, singura femeie din perioada carolingiană căreia i se poate atribui cu certitudine o lucrare scrisă extinsă – *Liber manualis*. Această situație face ca textul ei să fie o sursă unică pentru înțelegerea perspectivei feminine într-un mediu intelectual dominat de bărbați. Deși alte femei, precum reginele Judith sau Hildegardis, sunt menționate în sursele epocii, ele nu apar în postura de autoare. Vezi Valerie L. Garver, *Women and Aristocratic Culture in the Carolingian World* (Ithaca: Cornell University Press, 2009); Janet L. Nelson, *Politics and Ritual in Early Medieval Europe* (London: Hambledon Press, 1986).

centrat pe teologie, politică și război – poate tocmai de aceea lucrarea ei a intrat mai târziu în atenția cercetătorilor¹. Interesul academic pentru *Liber manualis* a crescut vizibil abia din a doua jumătate a secolului XX, stimulată de mai multe direcții de cercetare²: dezvoltarea studiilor de gen, reevaluarea contribuțiilor feminine la cultura scrisă medievală și lărgirea opticii istoriografice dincolo de instituțiile ecleziastice masculine. Scrisă în jurul anului 841 și adresată fiului ei, Wilhelm, aflat la curtea regelui Carol cel Pleșuv, *Liber manualis* ia naștere într-o perioadă tensionată, marcată de moartea lui Ludovic cel Cucernic și de apropierea bătăliei de la Fontenoy³ (Nelson, 1999). Dhuoda surprinde fără ocolișuri efectele acestui climat politic nesigur, notând:

„În vreme ce urgia lumii acesteia sporea și se preschimba în prăpăd, în mijlocul numeroaselor tulburări și discordii ale regatului, nu e nicio îndoială că împăratul a urmat calea comună tuturor muritorilor, căci mai înainte de a ajunge la împlinirea celui de-al douăzeci și optulea an al domniei lui, el și-a sfârșit pământeasca viață.” (Duoda 2023, 31)

Dhuoda își scrie lucrarea din Septimania, o regiune⁴ aflată la marginea imperiului, importantă atât militar, cât și cultural. Acest context de frontieră se simte

¹ Ea a început să fie studiată mai atent începând cu anii 1970, mai întâi în spațiul francofon, prin lucrările lui Pierre Riché, în special *Éducation et culture dans l'Occident barbare* (1979), și apoi în spațiul anglofon, odată cu traducerea comentată realizată de Marcelle Thiébaux (1991).

² Rosamond McKitterick a discutat pe larg rolul femeilor în cultura scrisă carolingiană, evidențiind faptul că acestea nu au fost doar consumatoare de texte, ci au contribuit activ la formarea memoriei și a tradițiilor literare (*The Carolingians and the Written Word*, 1989). Janet L. Nelson a mers într-o altă direcție, analizând dimensiunea politică și simbolică a maternității aristocratice și oferind astfel un cadru util pentru înțelegerea poziției Dhuodei în societatea carolingiană (*Politics and Ritual in Early Medieval Europe*, 1986). La aceste perspective se adaugă și studiul amplu al lui Valerie Garver, care a examinat educația și cultura femeilor din aristocrația epocii, plasând *Liber manualis* într-un univers domestic încărcat de sens și de implicații politice (*Women and Aristocratic Culture in the Carolingian World*, 2009).

³ Bătălia de la Fontenoy a fost o ciocnire între armate rivale și un moment care a schimbat direcția Europei medievale. Înfruntarea din 841 a accelerat destrămarea coeziunii carolingiene și a deschis drumul către formarea unor entități politice distincte, din care aveau să se dezvolte Franța și Germania. După Fontenoy, cei trei frați – Lothar, Ludovic și Carol – au încercat să restabilească un minimum de ordine și să ofere o justificare împărțirii puterii. Această reconfigurare a fost oficializată în 843 prin Tratatul de la Verdun, care a împărțit imperiul în trei mari regiuni: Lothar a primit zona centrală, împreună cu Italia și titlul imperial; Ludovic Germanul a preluat teritoriile de la est; iar Carol cel Pleșuv a obținut partea vestică, nucleul viitoarei Franțe. Deși împărțirea era rezultatul direct al rivalităților dintre ei, frații au încercat să o prezinte sub semnul solidarității. Un an mai devreme, în 842, Carol și Ludovic rosteau Jurământul de la Strasbourg, angajându-se unul față de celălalt în două limbi diferite – romanică și germanică.

⁴ La marginile Imperiului Carolingian, mai ales în regiunile precum Marca Spaniolă, tensiunile politice și militare erau constante. Aceste teritorii instabile îi obligau pe suveranii carolingieni – de la Carol cel Mare până la Ludovic cel Cucernic și Carol cel Pleșuv – să caute un echilibru între autoritatea centrală și nevoia de loialități personale solide. În fața atacurilor din exterior, inclusiv cele ale maurilor conduși de generali precum Abumarvan, dar și a rivalităților interne dintre nobilii locali, regii au recurs la numirea unor comiți cu atribuții largi, adesea selectați nu dintre elitele regionale, ci dintre oamenii în care aveau încredere deplină. Un astfel de exemplu este Bernard de Septimania, care a ajuns să administreze mai multe teritorii din sud – Biterrois, Nîmes, Barcelona – semn al tendinței de a concentra funcțiile în mâinile câtorva fideli ai coroanei. Strategia aceasta, menită să întărească controlul regal, a avut însă efecte ambivalente: a favorizat formarea unor familii extrem de influente, aproape dinastice,

în felul în care o femeie situată departe de centrele puterii încearcă, prin text, să impună un tip propriu de ordine. Viața într-un spațiu periferic îi dă sentimentul izolării, dar și convingerea că are datoria de a păstra legătura cu tradiția intelectuală a lumii carolingiene. Poziția ei se află la intersecția a două tipuri de marginalitate. Pe de o parte, este femeie într-o epocă în care normele juridice și sociale lăsau puțin loc pentru autonomie feminină. Pe de altă parte, situația geografică accentuează această distanță față de centrul deciziei politice. Din această combinație apare o tensiune interesantă: Dhuoda își asumă o autoritate culturală prin actul scrierii, dar o face într-un sistem în care statutul ei rămâne formal subordonat, iar contribuțiile intelectuale ale femeilor sunt puse în umbră sau recunoscute doar pe jumătate.

„Eu, Duoda, deși de sex slab, nevrednică trăind printre femei vrednice, sunt totuși mama ta, fiul meu, Wilhelm, și către tine se întreaptă acum cuvintele acestui manual.” (Duoda 2023, 29)

și ca locuitoare a unui teritoriu marcat de instabilitate. Instabilitatea politică și socială a epocii se reflectă în felul în care Dhuoda își construiește mesajul: constant defensiv, preocupat de loialitate, de respectarea ierarhiilor, de frica de Dumnezeu și de menținerea unei ordini pe care o simte amenințată. Rigoarea discursului ei nu vine dintr-o autoritate instituțională – pe care nu o are –, ci din urgența de a-i oferi fiului său câteva repere ferme într-o lume care pare să se destrame. Valorile pe care le transmite – ascultarea, disciplina, memoria originii – devin forme de protecție, atât morală, cât și practică, într-un timp în care stabilitatea politică se clatină, iar până și unitatea familială este pusă la încercare.

2. Contextul istoric

În secolul al IX-lea, copiii aristocraților—mai ales fiii—erau adesea îndepărtați de mamele lor și crescuți în curțile regale, unde prezența lor servea drept garanție în alianțele politice (Stafford, 1983; McKitterick, 1989). Dhuoda trăiește exact această situație: fiul ei este trimis ca ostatic la curtea regală, în timp ce soțul, Bernard de Septimania, se află prins într-un joc politic primejdios, marcat de intrigi la nivelul cel mai înalt al puterii¹. Nithard relatează că, înainte de bătălia de la Fontenoy din 841, Bernard a ezitat să se implice în luptă, așteptând să vadă în ce direcție se înclină balanța puterii:

„Bernard, conte de Septimania, deși părea să-i fie credincios lui Carol, totuși, așa cum e obiceiul celor care ezită, așteptând deznodământul, se retrăsese din orice implicare în război.”² (trad. n.)

care puteau deveni rapid un factor de instabilitate atunci când își urmăreau propriile ambiții. În aceste zone de frontieră, echilibrul era mereu precar. Loialitățile se schimbau ușor, iar riscul de trădare era o realitate permanentă, cu care atât regele, cât și administrația locală trebuiau să negocieze în fiecare moment.

¹ Bernard de Septimania, acuzat de adulter cu împărăteasa Judith în 830.

² *Bernardus vero Septimaniae comes, quamvis Carolo fidus esse videretur, tamen, sicut mos est cunctantibus, eventum rei operiens, se ab omni belli societate subtraxerat.* (Nithard, *Historiarum Libri*, III. 2).

Mai grav, relația ambiguă și, după unii cronicari, suspectă dintre Bernard și împărăteasa Judith a compromis profund imaginea și legitimitatea casei sale. În acest context, a fost trimis Wilhelm la curtea lui Carol drept garanție a sprijinului lui Bernard¹ în perioada în care Dhuoda își scria sfaturile.

„Am aflat, asadar, ca tatăl tău, Bernard, te-a încredințat în mâinile stăpânului nostru, regele Carol; te îndemn să-ți îndeplinești această vrednică datorie cu o desăvârșită bunăvoință.” (Duoda 2023, 32)

Liber manualis devine astfel o strategie practică și afectivă: un instrument prin care Dhuoda „se infiltrează” în viața fiului ei, dictându-i comportamente, valori și decizii, ca și cum ar fi lângă el, transformând învățătura într-o prezență palpabilă a mamei absente.

„Wilhelm, fiul meu, văzând că cele mai multe femei, în această lume, se bucură că sunt cu odraslele lor, iar eu, Duoda, despărțită mă aflu și departe de tine, nerăbdătoare sunt din această pricină și dornică de a face ceva folositor pentru tine. Îți trimit această mică lucrare, scrisă în numele meu, pentru ca, în vederea formării tale, să o citești ca un fel de oglindă. Chiar dacă eu nu sunt de față, această cârticică dinaintea ta îți va readuce în minte, când o vei citi, ceea ce trebuie să faci, de dragul meu.” (Duoda 2023, 25)

3. Cadrul juridic și reglementările privind statutul Dhuodei

Statutul Dhuodei, ca nobilă francă din Septimania, trebuie analizat în cadrul juridic și social al epocii carolingiene. Femeile erau plasate sub tutela (*mundium*²) unui bărbat — de obicei soțul — care le proteja și le reprezenta legal, exercitând control asupra deciziilor lor juridice și economice. Dhuoda însă oferă un exemplu remarcabil al modului în care o femeie putea acționa în limitele acestui sistem:

„Însă acum, mult am fost lipsită de prezența voastră, prin puterea poruncii stăpânului meu ca eu să sălășluiesc în orașul statornicit de mai înainte.” (Duoda 2023, 31)

În absența soțului său, Bernard de Septimania, Dhuoda a preluat administrarea domeniilor și educația fiului lor, demonstrând competență economică, abilitate administrativă și chiar cunoștințe matematice necesare gestionării finanțelor. În *Liber manualis*, ea îl îndeamnă pe Wilhelm să achite datoriile contractate de ea, atât față de creditorii creștini, cât și evrei, pentru a acoperi „multe necesități” ale familiei:

¹ În 15 iunie 841, Bernard și-a trimis fiul, pe Wilhelm, să-i slujească lui Carol cel Pleșuv, fiul cel mai tânăr al împăratului Ludovic cel Cucernic. Carol era pe atunci rege al francilor din Vest. A fost încoronat ca împărat în 875, cu doi ani înainte de moartea sa.

² Tutela (*mundium*): Femeile erau sub tutela unui bărbat (tată, soț sau alt tutore), care avea responsabilitatea de a le proteja și de a le reprezenta în fața legii. În anumite cazuri, biserica putea prelua această tutelă, oferind astfel o formă de protecție juridică și spirituală. UNT Digital Library

„Îmi dau seama că, pentru apărarea intereselor stăpânului și seniorului meu Bernard, ca nu cumva slujirea¹ mea față de el să slăbească în Marca sau în alte locuri și ca să nu fii despărțit de el sau de mine după cum e obiceiul la alții, mult m-am îndatorat. Într-adevăr, pentru multele nevoi, am împrumutat adesea cu mâinile mele numeroase sume de bani, nu doar de la creștini, ci chiar de la evrei. Am plătit înapoi cât am putut și voi continua de acum înainte să plătesc cât de mult pot. Dar, dacă după moartea mea rămâne-va ceva de plătit, îți cer și te rog fierbinte ca tu însuși, cu purtare de grijă, să cauți a afla cine sunt creditorii mei. Când îi găsești, plătește tuturor toate datoriile, nu doar din proprietățile mele – dacă vor mai fi rămas –, ci chiar din ale tale, pe care le ai sau le vei dobândi cinstit până atunci, cu ajutorul lui Dumnezeu.” (Duoda 2023, 156-157)

Această cerere reflectă două aspecte esențiale: pe de o parte, Dhuoda avea acces direct la resurse și autonomie în deciziile economice; pe de altă parte, atribuirea responsabilității către Wilhelm reprezintă un transfer deliberat al datoriei, cu validitate juridică și morală, consolidând continuitatea patrimonială și familială. Prin preluarea conducerii domeniilor și a educației fiului, Dhuoda arată cum o femeie aristocrată putea folosi spațiile juridice disponibile pentru a exercita autoritate reală —prin acțiuni concrete, asigurând stabilitatea economică și morală a familiei în absența soțului.

4. „Mamă de frontieră”: între geografie și simbol

Așa cum observa Jacques Le Goff (2005, 12), în Evul Mediu, înainte de consolidarea statelor centralizate, frontierele nu erau linii precise și bine delimitate, așa cum le percepem astăzi, ci mai degrabă zone de interacțiune. Aceste spații erau locuri în care diverse puteri, culturi și comunități se întâlneau, se confruntau, dar și schimbau idei, mărfuri și oameni. La începutul secolului al IX-lea, Carol cel Mare a transformat aceste zone în „mărci” — structuri de apărare și control menite să organizeze imperiul și să gestioneze relațiile feudal-politice. În aceste mărci, vasalii își exprimau loialitatea față de senior, iar teritoriile de frontieră deveneau astfel puncte deschise și permeabile, nu simple linii de graniță. Septimania, la marginea imperiului carolingian, reprezenta un spațiu de frontieră², instabil și fragil, aflat la intersecția dintre lumea francă și cea musulmană.

¹ Riché subliniază că Duoda folosește termenul feudal *servitium* pentru sprijinul ei față de Bernard (Riché, 1975, p. 353, n. 1).

² Structura de bază a regatului franc fusese stabilită în anii 530, odată cu cucerirea teritoriilor alemanilor (aprox. 506) și a burgunzilor (534), precum și cu cedarea de către ostrogoți a celei mai mari părți din Provence (536) (vezi Harta 2). Ulterior, regatul cuprindea întreaga Franță modernă, cu excepția Septimaniei (situată între delta Ronului și Pirinei), deținută de vizigoți până la începutul secolului al VIII-lea, și includea, de asemenea, cea mai mare parte a Elveției moderne, Germania centrală și sud-vestică, zona Rinului și Țările de Jos până în nord, la Rinul inferior. S-a susținut chiar că în această perioadă francii exercitau un oarecare control asupra Angliei de sud, deși dovezile în acest sens sunt, în cel mai bun caz, indirecte. Lăsând Anglia deoparte, forma acestui vast teritoriu a beneficiat de o stabilitate remarcabilă timp de aproape patru secole, în parte datorită faptului că alte popoare îl protejau de potențiali invadatori din est și sud (deși nu și din nord, după cum vom vedea). Această stabilitate este cu atât mai remarcabilă cu cât întregul regat a fost unit sub un singur conducător pentru mai puțin de jumătate din această perioadă, și doar intermitent.

Această atmosferă tensionată se reflectă în tonul îngrijorat al unor pasaje din *Liber manualis*, în care Dhuoda își exprimă temerile legate de soarta fiului său și de fragilitatea lumii din jur.

„... sunt copleșită de numeroase temeri...” (Duoda 2023, 32)
„Sunt pricini multe de îngrijorare pentru mine, pe când
Lupt pentru el, cu nevolnicele mele puteri.”
„La necaz, țara și regatul, dacă se găsește...” (Duoda 2023, 27)

Într-o lume dominată de incertitudini politice și militare, sfaturile pe care i le oferă lui Wilhelm sunt învățături morale, dar și strategii practice pentru supraviețuire și succes. Ea îl sfătuiește să fie loial față de regele său, Carol cel Pleșuv, și față de familia acestuia, subliniind că o asemenea fidelitate era corectă din perspectiva religioasă, dar aducea și favoruri politice.

„Dacă s-ar întâmpla ca tu să fii vrednic să slujești împreună cu tovarășii tăi de arme la curtea regească sau împărătească sau oriunde ca trebuincios slujitor, ai teamă, iubește, cinstește și prețuiește aceste ilustre, strălucite și alese rude și rubedenii ale regescului tău senior, coborâtoare atât din vestita linie paternă, cât și din alianțele matrimoniale.” (Duoda 2023, 69)

Într-o perioadă în care stabilitatea depindea de alianțele personale și de favorurile curții, loialitatea devenea o formă de strategie.

„De aceea, fiule, te îndemn să păstrezi această credință și s-o păstrezi cât trăiești, în trup și-n suflet. Căci, după cum credem noi, aceasta va fi nespus de folositoare, ție și celor care îți vor sluji ție, care crescând va deveni un avantaj. Niciodată, nici măcar o dată, din necredință, sminteala ocărilor să nu scoată răul din tine; să nu se nască și să nu crească niciodată în inima ta ceva cum că ai fi în vreun fel necredincios seniorului tău.” (Duoda 2023, 62)

În plus, Dhuoda îl învață pe Wilhelm să observe cu atenție comportamentul magnaților și al consilierilor lor, pentru a învăța virtuți precum umilința, caritatea, castitatea, răbdarea, blândețea, modestia, sobrietatea și discreția.

„Fii atent și privește-i pe aceia care-i slujesc seniorului tău cu râvnă și cu cea mai mare credință și învață de la ei deprinderea de a sluji bine.” (Duoda 2023, 62-63)

„Pe cei mai de seamă dintre conducători și pe sfetnicii acelora, pe cei care slujesc cu credință celor de-o seamă cu ei, iubește-i, prețuiește-i și slujește-i – pe toți laolaltă și pe fiecare-n parte – fie acela un oarecare, fie oameni însemnați la Curte. Cercetează cu smerenie exemplele purtării lor vrednice și însușește-ți-le cu cea mai mare hotărâre. Căci într-o casă atât de mare cum a fost și, cu voia Celui Milostiv, cum va fi întotdeauna aceea a regelui, multe discuții urmează să aibă loc. Acolo, unul poate învăța, dacă voiește, de la altul, smerenia, facerea de bine, neprihănirea, răbdarea, milostenia, modestia, cumpătarea, agerimea și celelalte virtuți, laolaltă cu râvna pentru o bună lucrare.” (Duoda 2023, 71-72)

Dincolo de dimensiunea politică, Dhuoda poate fi privită ca o „mamă de frontieră”, atât în sens simbolic, cât și practic. Termenul, folosit de Janet Nelson, surprinde poziția ei la limita dintre autoritatea permisă femeilor și cea refuzată. Expresia capătă sens deplin în situația în care Dhuoda, separată de soț și de fiu, exercită influența de la distanță, folosindu-se de singura armă disponibilă: cuvântul scris. O nuanță importantă a ideii de „mamă de frontieră” este că „frontiera” nu reprezintă doar marginalitate, ci și punct de contact.

A fi „pe margine” înseamnă a fi exclusă din centrele de decizie și de putere. Dhuoda nu se află la curtea imperială, nu participă la consilii regale și nu deține un rol politic formal. Mai mult, ea este fizic despărțită de soțul ei, Bernard de Septimania, și de fiul său, Wilhelm, implicați activ în rețeaua militară și politică a Imperiului Carolingian. Este izolată într-un oraș din sudul imperiului, trimisă acolo „prin porunca stăpânului meu”, după cum mărturisește chiar ea.

Scrisul devine astfel linia ei de contact cu lumea de care este separată: cu fiul, cu puterea și cu viitorul familiei. În absența prezenței fizice, cartea se transformă în prelungirea voinței și a autorității ei, un mijloc prin care Dhuoda continuă să vegheze și să influențeze de la distanță.

5. Concluzie

Pornind de la relația strategii vs. tactici analizată de Michel de Certeau în lucrarea *The practice of everyday life*, (De Certeau 1984, xix *sqq.*) în care strategiile sunt ale celor care dețin puterea (în context carolingian, statul, instituțiile, bărbații), iar tacticile sunt folosite de cei care nu au un spațiu propriu de autoritate, dar care *se infiltrează* în regulile existente și le folosesc în avantaj propriu, conchidem că Dhuoda este un exemplu perfect de tacticiană: nu poate modifica legea, dar o *ocolțește inteligent* prin *Liber manualis*. Ea nu contestă ordinea politică, dar se folosește de scrisul moral, de maternitate, de religie pentru a influența viitorul fiului ei și continuitatea familiei.

Dhuoda nu iese din limitele ordinii carolingiene pentru că știe că influența reală nu se exercită din afara sistemului, ci din interstițiile lui: își asumă rolul de mamă nu ca gest conformist, ci ca poziție strategică de intervenție; folosește scrisul, nu pentru a imita vocea autorității masculine, ci pentru a construi un canal propriu de normare — privat, dar cu ambiții de continuitate dinastică; iar religia nu e aici fundal, ci limbajul prin care autoritatea ei devine legitimabilă.

Bibliografie (selectivă):

- Bitel, Lisa M. 2002. *Women in Early Medieval Europe, 400–1100*. Cambridge University Press.
- Brown-Grant, Rosalind. 1995. “Dhuoda and the Construction of Maternal Authority in the Carolingian World.” *Gender and History* 7.2: 161–175.
- De Certeau, Michel. 1984. *The practice of everyday life*. Translated by Steven Rendall. University of California Press.
- Dhuoda. 1998. *Liber manualis*. Ed. and trans. Marcelle Thiébaux. Cambridge: Cambridge University Press.

- Duoda. 2023. *Manual pentru fiul meu. Liber manualis*. Traducere, introducere și note de Gabriela Radu. EUV.
- Fonay Wemple. Suzanne. 1981. *Women in Frankish Society*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Le Goff, Jacques. 2005. *Evul Mediu și nașterea Europei*. Iași : Polirom.
- McKitterick, Rosamond. 1989. *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nelson, Janet L. 1999. *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*. London: Hambledon Press.
- Semple, Sarah. "Motherhood and Power in the Early Middle Ages." *Journal of Medieval History* 43.3 (2017): 259–278.
- Stafford, Pauline. 1983. *Queens, Concubines and Dowagers: The King's Wife in the Early Middle Ages*. University of Georgia Press.